

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Homepage: <https://jic.uk.ac.ir>

Iranian Civilization Research, Volume 6, Issue 2 - Serial Number 12, December 2024

Iranianism, politics and expedient power in the “Third Book of the Denkard”

Ali Tadayon Rad^{1✉} | Sara Najafpour²

1. Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. (Corresponding Author) E-mail: Tadayon@scu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: s.najafpour@scu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: <i>Research Article</i> Article history: Received: 01 Jan 2024 Revised: 29 July 2024 Accepted: 12 November 2024 Published online: 12 Dec 2024 Keywords: - Iranianism - Denkard - Politics - Justice - Expediency	Reaching a comprehensive understanding of the place of national identity and self-awareness, as well as the patterns of governance and ways of political thought of ancient Iranians, is an undeniable necessity in understanding the rise and fall of Iran and the decline and revival of its civilization over the millennia. While there is not much left from the political writings of ancient Iran, such as Khodayname and Aein-name, one of the valuable sources in reaching such an understanding are Zoroastrian religious texts and writings, which at the same time contain valuable discussions and references in the politics and political thinking of ancient Iran. One of these writings is Denkard. Emphasizing on the third book of Denkard (DK3), in this research we tried to get closer to the answer to the main question, what is the position of "Iranianism" in the t DK3 and what are the requirements of proper governance in it? With an analytical-causal method and focusing on the rereading of the DK3 and with a half-look at Machiavelli's instructions about the homeland and politics, we came to the conclusion that Iranianism, awareness of the Iranian identity and the need to protect it as a fundamental value exist in this text. In DK3, in the direction of the prosperity and authority of ancient Iran, the requirements of powerful and efficient governance, and some secrets of expedient politics such as justice and wisdom, valuable views have been presented that give a clear picture of the details of ancient Iran political thought. Based on this, the reason for the decline or revival of this intellectual system should be traced in the periods after the fall of the Sassanids.
Cite this article: Tadayon Rad, ali. Najafpour, Sara. (2025). Iranianism, politics and expedient power in the “Third Book of the Denkard”. <i>Iranian Civilization Research</i>, 6 (2), 128-140. © The Author(s). Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman. DOI: 10.22103/JIC.2024.23444.1328	

English Extended Abstract

1. Introduction

The ups and downs of Iranian civilization throughout history are considered to be the result of the thoughts, beliefs and culture of the people and rulers of this country. From this point of view, understanding the reason for the decline or thinking about the revival of Iranian identity and civilization is tied to the understanding of those ancient ideas about Iran and its governance and politics. In other words, reflection on today's Iran is not possible without critical thinking on the history of Iranian thought and practice. Meanwhile, governance and political styles have been the most influential domains in Iran's history and civilization. The way of looking at politics and the nature of power and elements of politics have determined the fate of Iran. To understand these ideas about Iran and politics among ancient Iranians, it is emphasized that one should return to its original sources; Sources, many of which are often considered religious.

One of the important religious texts that seems to be important in the realm of political thought in Iran, is "Denkard". A part of the political thought of ancient Iranians, including their images about Iran itself, power and politics, can be read in denkard. denkard has included 9 books in the final compilation. The first and second books and the beginning of the third book have been lost over the centuries. The third book of denkard (DK3) can be considered as one of the valuable and rich sources in knowing the political thought of Iranians and their view on the concept of "Iran".

With these preliminaries, considering the importance of understanding politics and the frameworks of ancient Iranian political thought, and emphasizing the importance of the place of religious texts in this field, focusing on the DK3, in this research we examine the major political concepts based on expediency and national interests in denkard. We are trying to answer the main question: what is the position of "Iran" in the DK3 and what are the requirements of politics based on Iran's expediency? We try to answer this question with an analytical-causal method and by focusing on rereading the parts of the DK3 in the framework of Machiavelli's instructions about the country and politics.

2. Research Methodology

With an analytical-causal method and focusing on rereading the DK3 in the framework of Machiavelli's instructions about the country and politics, we try to answer the research questions. Machiavelli is considered one of the first proponents and theoreticians of the idea of "political expediency", which considers the state's expediency to be preferable to any matter, including moral issues (Klosko, 2011: 44). public expediency is one of the central concepts of Machiavelli's thought, and especially in the discussion of good governance, he places the public expediency at the center and believes that "a wise legislator who considers the good of the public and not his good and wants to serve his country not to his children and successors, he should try to gain unlimited power" (Machiavelli, 2008: 65-66). In his collection of instructions in the books "Discourses" and "The Prince", religion plays a central role in issues such as freedom, independence and unity of the kingdom and the nation.

3. Discussion

Even though the DK3 is basically a religious text, it can be seen the manifestations of Iranianism, including honoring Iranshahr and its stable elements. The twenty-eighth "karda" (section) of the DK3 specifically mentions "inside and foreign elements of Iranshahr" and considers the three

English Extended Abstract

elements of Iranshahr's insiders to be "race, justice and the (ancient) religion of Mazda". He says that "all types of non-Iranian customs, cults and religions are foreign or anti-Iranshahr fragments", and when Iranshahr has its fragments - Aryan justice and the religion of Mazda - it is a heavenly place and everything that belongs to the evil spirit will be driven away from there. Iranshahr will be decorated and beautiful and clean and full of happiness; Just like an organ that has reached health and (stable) through all kinds of good stews that organize moderation" (Denkard III, 2002: Vol. 1, pp.53). On the other hand, what may destroy and disturb Iranshahr is alien and non-Iranian. In DK3, "the method of obtaining the kingdom "as well as his good and proper governance methods and styles have been discussed. In Karda 37, by emphasizing the independence of opinion and wisdom, the municipalities are classified. The supreme king is the one who, in commanding the country, commands his servants only with his decrees (xwad madayan) and based on his divine power and art, in other words, he has subordinates as tools under his command" (Denkard III, 2002: Vol. 1, p. 66). The next and lower levels of kings are those who obey the servants of the court like tools.

In karda 133, twenty-one virtues are listed as "the most profitable arts" that should be in the king, and if they are in the king, "their goodness will reach the masses much more". Many of these qualities and virtues are based on wisdom, such as good wisdom, "stable vote" or stability of opinion, foresight, cooperation between the citizens and the ruler, always remembering that the kingdom is transitory, valuing the arts, having a good character, benevolence and Mercy to the people and to the servants, which causes people to obey, kindness, wish for good luck, preventing fear from oneself and all people, honoring the worthy (Denkard III, 2005, vol. 2: pp.71-72).

Regarding meritocracy, in Karda 133, "Choosing experienced commanders" is mentioned as one of the virtues of the king, and its benefit is the development and benefit of everyone. "Because due to the selection of experienced commanders, everyone's benefits will be properly allocated, (and from this allocation) prosperity and goodness and the profit of the civil servants will come" (Denkard III, 2005: Vol. 2, pp.71-72). It seems that the author of denkard is a political thinker and a realist who has understood the relationship between cooperation, prosperity and politics. The author is aware of the fundamental position of meritocracy, as it was emphasized in the Ahd e Ardeshir (Ardeshir Babkan, 1996, pp.79-81) and Tansar's letter (Tansar,1975: 66-67).

Against the virtues of a good king, the vices of a tyrannical government that should be avoided are also mentioned in parts of the DK3. According to Karda 202, among the misdeeds of the kingdom are: pushing back the Iranian ritual, ignoring the Farah of Izadi (God), putting the courthouse out of business, polluting the waters, harassing and killing cattle unnecessarily, the prevalence race mixing, the instability of covenants, taking over the subjugation and Subjugation of races (Denkard III, 2005, vol. 2). In enumerating the special functions of the ruler and in mentioning these inadequacies, what stands out most of all is the criterion of prosperity and harmony in the work of the government and the people. A prince and a ruler should be a lover of the people and a bearer of their sorrows at all times. In Korda 163, philanthropy and loving all people is said to be "the most Zoroastrian trait"; It means that the most desirable behavior and the most basic function of every human being is to be kind to others. This philanthropy includes everyone; Co-religionists and non-religionists, Iranians and non-Iranians, and other people of whatever class they may be (Denkard III, 2005, Vol. 2, pp.211-212).

English Extended Abstract

4. Conclusion

One of the foundations of understanding Iranian political thought before Islam should be seen in religious texts. Religion and politics, religious men and politicians and religious and political writings have simultaneously determined politics and social affairs and governance. In this research, we examined the DK3 in the framework of Machiavelli's opinions and his fundamental ideas about expediency, power, nationalism and politics.

Apart from the theological content and the principles of Zoroastrian religion, many sections and topics of this book are political and related to practical wisdom and its categories. The insiders and outsiders of Iranshahr, the relationship between religion and politics, social classes, the way of kingship and rulership, etc. are discussed in this book. The DK3 provides clear evidence of Iranianism and Iran-friendliness and the national consciousness of Iranians in the text of their religious identity. Behind the zoroastrian concerns of the authors of the book, Iranshahr's security, splendor, settlement and prosperity are always considered. In the DK3, national awareness, awareness of Iranian identity and respect for it is evident.

In line with this Iranianism, in the DK3, politics and decent political system, the definition and its elements and characteristics are also mentioned. The right king for Iranshahr and its people is a righteous, religious, populist and rational king. These qualities of a worthy king show a realistic view of politics, expediency, rationalism and Iranianism in denkard.

ایران گرایی، سیاست و قدرتِ مصلحت‌اندیشی در دینکرد سوم

علی تدین‌راد^۱ | سارا نجف‌پور^۲

۱. استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: Tadayon@scu.ac.ir

۲. استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: s.najafpour@scu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	رسیدن به درکی فراگیر از جایگاه هویت و خودآگاهی ملی و نیز چگونگی سیاست‌ورزی و شیوه‌های اندیشه سیاسی ایرانیان باستان، در فهم چرائی فراز و فرود این ملت و زوال و احیای تمدن آن در گذار هزاره‌ها ضرورتی انکارناپذیر است. از آنجا که از نوشته‌های سیاسی روزگاران باستان ایران از جمله خدای‌نامه‌ها و آیین‌نامه‌ها چیز چندانی باقی نمانده است، به نظر می‌رسد یکی از منابع ارزشمند در رسیدن به چنان فهمی، نوشته‌ها و متن‌های دینی زردشتی است که همزمان متضمن مباحث و اشارات ارزشمندی در چند و چون سیاست‌اندیشی ایران‌محور و مصلحت‌گرایانه هستند. در این پژوهش برای بررسی جایگاه این مضامین یعنی: ایران‌گرایی و مصلحت‌اندیشی سیاسی در متن‌های دینی زردشتی، با تأکید بر «دینکرد سوم» کوشیدیم به پاسخی برای این سوال اصلی نزدیک شویم که «ایران‌گرایی» چه جایگاهی در دینکرد سوم دارد و الزامات سیاست‌ورزی شایسته و به مصلحت آن کدامند؟ با روشی تحلیلی- علی و با تمرکز بر بازخوانی دینکرد سوم و با نیم‌نگاهی به اندرزهای ماکیاوولی درباره میهن و سیاست به این نتیجه رسیدیم که ایران‌گرایی، آگاهی از هویت ایرانی و ضرورت پاسداری از آن به مثابه ارزشی بنیادین در این متن نمودی برجسته دارد. در دینکرد سوم اندرزها و استدلال‌های شایان توجهی در جهت آبادانی و اقتدار ایرانشهر، بایسته‌های شهرداری قدرتمند و کاردان و برخی رموز سیاست‌ورزی مصلحت‌اندیشانه همچون دادگری و خردمداری، به چشم می‌خورد که تصویری گویا از دقایق اندیشه سیاسی ایرانشهری بدست می‌دهند؛ اندیشه‌ای که چرائی زوال یا احیای آن را از آن زوال بنیان‌های حکمرانی بر اساس این خرد باید پی گرفت.
کلیدواژه‌ها: ایران‌گرایی، دینکرد سوم، سیاست، شهرداری، مصلحت	

استناد: تدین‌راد، علی؛ نجف‌پور، سارا (۱۴۰۳). ایران‌گرایی، سیاست و قدرتِ مصلحت‌اندیشی در دینکرد سوم. پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۶ (۲)، ۱۴۰-۱۲۸.

DOI: 10.22103/JIC.2024.23444.1328

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئله

در چارچوب اندیشه، نظریه و تفسیرهای فرهنگی و سیاسی، فراز و فرودهای سیر تحولات ایران گذشته و امروز، اغلب و تا حدی زیاد برآیندی از فرهنگ، تمدن و فکر تاریخی مردمان و حاکمان این کشور قلمداد می‌گردد و فهم چرائی زوال و افوال یا تفکر در باب احیای هویت و تمدن ایرانی از این منظر با فهم آن انگاره‌های دیرین درباره ایران و آیین حکمرانی و سیاست‌ورزی آن گره می‌خورد. به عبارت دیگر، تأمل درباره ایران امروز بی‌تفکر و سیر نقادانه در تاریخ اندیشه و عمل ایرانیان ممکن نیست و در این میان آیین حکمرانی و اسلوب‌های سیاست‌ورزی تأثیرگذارترین قلمروها بر تاریخ و تمدن ایران بوده‌اند. اینکه خود «ایران» در این اندیشه و افکار کهن چه جایگاهی داشته است، آیا اصلاً آگاهی از این مفهوم در کار بوده یا نه و کژی و راستی‌های احتمالی این فهم عمومی از ایران چه بوده از مسائل مهمی است که در بررسی راه طی شده ایران و نقد و ارزیابی آن تعیین‌کننده است. در همین چارچوب، نگاه به سیاست و چه بود قدرت و عناصر سیاست‌ورزی نیز سرنوشت ایران را رقم زده است. جست‌وجو پیرامون پاسخ این سوالات، مسئله اصلی پژوهش حاضر است که برای فهم این انگاره‌ها درباره ایران و سیاست نزد ایرانیان کهن به این نکته تأکید دارد که باید به منابع اصیل آن بازگشت؛ منابعی که شمار زیادی از آنها بیشتر دینی قلمداد می‌شوند.

از آنجا که دین و سیاست در بسیاری از دوران ایران پیش از اسلام و به‌ویژه در عصر ساسانیان چون «دو برادر» همبسته و پیوسته شمرده می‌شده‌اند و در سیاست این عصر دین زردشتی و باورها و اعتقادات و آیین‌های آن نقشی اساسی و تعیین‌کننده داشته است، شناخت سیاست و اندیشه سیاسی ایران باستانی پیش از اسلام بدون شناخت آن دین و متن‌های آن شدنی نیست. «باید به نظر داشت که تاریخ و زبان ایران علاقه تامی به دین قدیم زرتشتی دارد؛ چه ریشه این درخت کهن‌سال در سرزمین ایران آبیاری گشته، برگ و بری یافته است. دینی نیست که از خارج بوطن ما مهاجرت کرده باشد...» (پورداود، ۲۵۳۶: ص ۳۷).

یکی از متن‌های دینی مهم که به نظر می‌رسد در قلمرو سیاسی نیز اهمیت شایان دارد، دینکرد است. بخشی از فکر سیاسی ایرانیان باستان از جمله نگاه و انگاره‌های آنان درباره ایران و قدرت و سیاست را می‌توان در دینکرد بازخوانی کرد. دینکرد در پرداخت و تدوین نهائی دربردارنده ۹ کتاب بوده است که کتاب‌های اول و دوم و بخش آغازین کتاب سوم در گذر سده‌ها از بین رفته است. کتاب سوم دینکرد را می‌توان از منابع ارزشمند و سرشار در شناخت اندیشه سیاسی ایرانیان و نگاه آنان به ایران شمرد. با توجه به این مقدمات، و نظر به اهمیت فهم سیاست و چارچوب‌های اندیشه سیاسی ایران باستان، و تأکید بر اهمیت جایگاه متن‌های دینی در این حوزه، با تمرکز بر دینکرد و دینکرد سوم به طور خاص، در این پژوهش به بررسی مفاهیم سیاسی عمده مبتنی بر مصلحت و منافع ملی در این متن می‌پردازیم و می‌کوشیم به این سوال اصلی پاسخ دهیم که «ایران» چه جایگاهی در دینکرد سوم دارد و الزامات سیاست‌ورزی به مصلحت آن کدامند؟ با روشی تحلیلی- علی و با تمرکز بر بازخوانی کرده‌های دینکرد سوم در چارچوب اندرزه‌های ماکیاولی درباره میهن و سیاست می‌کوشیم به این پرسش پاسخ دهیم.

۱-۲- پیشینه پژوهش

برکنار از ادبیات غنی‌ای که مترجمان و شارحان دانشمند دینکرد از جمله ژاله آموزگار و احمد تفضلی (۱۳۸۶)، محمدتقی راشد محصل (۱۳۸۹)، فریدون فضیلت (۱۳۸۱) و محمدجواد مشکور (۱۳۲۵)، ابراهیم پورداود (۲۵۳۶) پیرامون این اثر پدید آورده‌اند، در برخی مقالات و کتاب‌های دیگر به دینکرد از جنبه‌های مختلف پرداخته شده است.

منتظری و نظری در مقاله «رهیافتی به اخلاق فضیلت در دینکرد ششم» (۱۳۹۲) از زاویه فلسفه اخلاق به بررسی دینکرد پرداخته‌اند. مسگر و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «الهیات سیاسی در سده‌های نخست اسلامی؛ بازنمایی فرجام شناختی متون زردشتی از فتح ایران شهر، منظر: دینکرد» می‌کوشند نسبت میان فهم آخرالزمانی و درک پایان تاریخی را با نظر به رویداد فتح ایران توسط اعراب مسلمان و با توجه به مفاد متن کتاب دینکرد تحلیل کنند. نصرالله پورجوادی در مقاله «خطر اشموعی؛ شرح بند ۱۲۸ از دینکرد ششم» (۱۳۹۸) به بررسی مفهوم دینی اشموعی و نسبت آن با مقوله دگراندیشی دینی پرداخته است.

افزون بر این‌ها، نویسندگان پاره‌ای آثار شایان توجه مانند «آئین شهریار» (سموئیل کندی، ۱۳۸۱)، «مبانی اندیشه سیاسی در خرد مزدایی» (رضایی راد، ۱۳۸۹) و «شهر زیبای افلاطون و شهریار آرمانی در ایران باستان» (مجتبایی، ۱۴۰۲) هم در شرح و بررسی فکر سیاسی در ایران به دینکرد توجه داشته‌اند؛ اما در مجموع مروری بر این مهم‌ترین نوشته‌ها درباره دینکرد نشان می‌دهد با همه ارج و قدر بررسی‌های انجام شده، اثر حاضر به سبب تأمل از چشم‌انداز سیاسی و واکاوی دینکرد سوم با تمرکز بر مفاهیم خاص دانش سیاسی، از تحقیقات پیشین متمایز و نو قلمداد می‌گردد.

۲- چارچوب نظری

ایتالیای عصر ماکیاولی و دستگاهی که او بدان خدمت می‌کرد با بحران‌های داخلی و خارجی فراوان روبه‌رو بود. بی‌ثباتی، بی‌نظمی و آشفتگی و فقدان یک نظم سیاسی بایثبات و مقتدر و پراکندگی کشور مسئله اساسی و بحران پیش روی ماکیاولی به شمار می‌رفت. او با مطرح کردن «سیاست در افق تاریخ» تاریخ و سیاست را به عنوان «دو امر متمایز اما در عین حال یگانه» مطرح می‌کند و می‌کوشد توضیح رویدادهای سیاسی را به تبیین حوادث تاریخی پیوند زند و به دیدگاه و نظریه‌ای فراگیر دست یابد (طباطبایی، ۱۳۸۷: ص ۵۴۱).

حاصل این تأملات، «گفتارها» و «شهریار» (۱۳۶۶) است که در اولی بر رموز موفقیت جمهوری تمرکز دارد و درس‌های موفقیت شاه حکمران، در شهریار گفته می‌شود. در حالی که گفتارها نمونه بارز تحلیل مبتنی بر اصالت امور واقع در حوزه اندیشه سیاسی است، رساله شهریار ماکیاولی بر مبنای همین واقع‌گرایی و در تمایز از کارهای سیاست‌نامه‌نویسان پیشین که به دور از منطق مناسبات قدرت و سیاست، اندیشه سیاسی را بر اخلاق و خیال بنیان نهاده بودند، نوشته شده است. هر دو اثر کوششی برای تدوین منطق مصالح ملی دولت جدید و در چارچوب دستگاه فکری ماکیاولی به عنوان نظریه‌پرداز دولت ملی به شمار می‌روند. از آنجایی که موضوع هر دو اثر صورتی خاص از قدرت سیاسی است و قدرت نزد ماکیاولی نه هدف، بلکه ابزار حفظ نهادهای دولت ملی و آزادی شهروندان است، اختلاف زبان و اندیشه دو اثر تنها ظاهری به نظر می‌آید. «در هر دو رساله منطق مصالح دولت ملی و میهن دنبال شده است» (طباطبایی، ۱۳۸۷: ص ۴۸۷ و ۵۳۸-۵۳۹).

شهریار، اندرزنامه‌ای برای شهریاران است که «یک ژانر ادبی سنتی بود که به آن آئینه‌ای برای شهریاران می‌گفتند... که به شهریاران می‌گوید چگونه در کار سیاست به توفیق برسند. در آثاری از این دست از شکلی از استدلال استفاده می‌شود که می‌توانیم آن را عقلانیت ابزاری بنامیم. این نوع استدلال مربوط به وسیله و هدف است...» (کلوسکو، ۱۳۹۱: ص ۲۴). محور تأملات ماکیاولی در آثارش، میهن و اقتدار، یگانگی و مصلحت آن است.

ماکیاولی از نخستین طرفداران و نظریه‌پردازان ایده «مصلحت دولت» شمرده می‌شود که منافع دولت را بر هر امری اعم از مسائل اخلاقی ارجح می‌داند (کلوسکو، ۱۳۹۱: ص ۴۴). مصلحت عمومی از مفاهیم محوری اندیشه ماکیاولی است و به‌ویژه در بحث از شیوه حکومت خوب، مصلحت عمومی را محور حکمرانی شایسته قرار می‌دهد و بر آن است که «قانونگذار خردمند که خیر عموم را در نظر دارد نه خیر شخصی خود را، و می‌خواهد به وطن خویش خدمت کند نه به فرزندان و اخلاف خویش، باید بکوشد تا قدرت بی‌حد و مرز به چنگ آورد» (ماکیاولی، ۱۳۸۸: ص ۶۵-۶۶). در مجموعه اندرزهای او در گفتارها و شهریار، دین در این امر یعنی: آزادی، استقلال، یکپارچگی و وحدت ملک و ملت - یا عکس آن - نقش محوری دارد.

ماکیاولی که برخلاف متفکران دوران قدیم بیش از بهترین شیوه حکومت به شیوه‌های بدست آوردن و حفظ قدرت سیاسی می‌اندیشد، در این راه التفات به اصول اخلاقی اندیشه سیاسی قدیم را هم کنار می‌گذارد و بر آن است که «بخت‌بانو را باید به هر بهایی بدست آورد» (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۵۳۸). از این روی در مقام دفاع از میهن و مصالح عالی ملی، بیم نام و ننگ را روا نمی‌داند و می‌گوید: «از وطن به هر حال باید دفاع کرد، چه از راه افتخارآمیز و چه با وسایل ننگ‌آور» و آنجا که پای نجات میهن در میان است، می‌نویسد: «نباید اندیشید که کاری که برای نجات آن باید انجام داد عادلانه است یا ظالمانه، پسندیده است یا ناپسند. در این مورد هر ملاحظه‌ای را باید به یک‌سو نهاد و هر اقدامی را که برای رهایی وطن ضروری است انجام داد» (ماکیاولی، ۱۳۸۸: ص ۴۰۸).

۳- دینکرد سوم

در سده سوم دوره اسلامی در عصر عباسیان که به احیای میراث فرهنگی ایرانیان توجهات ویژه‌ای شد، دانشمندانی زرتشتی به گردآوری و تدوین دانشنامه آیین زرتشت (یا دانشنامه مزدیسنی) با نام دینکرد- به معنای تألیف دینی (آموزگار و تفضلی، در: دینکرد پنجم، ۱۳۸۶: ص ۱۷)، - همت گماردند و بزرگترین، «مهم‌ترین، متنوع‌ترین و جامع‌ترین مجموعه به یادگار مانده از متون کهن زرتشتی» (آهنگری، در: دینکرد ششم، ۱۳۹۲: ص ۹)، را پدید آوردند. «در حقیقت تمام آثار موجود ادبیات زرتشتی ایران دوره میانه در این قرن نگاشته، تصحیح و بازبینی شد و دینکرد سرآمد این آثار بود... دینکرد مهم‌ترین و جامع‌ترین کتاب دوره فارسی میانه است. این کتاب یک گنجینه دایره‌المعارفی درباره شماری از آثار کهن‌تر در قالب نوعی بازگویی است» (یارشاطر، در: دینکرد ششم، ۱۳۹۲: ص ۱۴). دومناش در دانشنامه مزدیسنا، دینکرد را «دایره‌المعارف دین مزدایی» می‌شمارد و «با توجه به مطالب آن نامی مناسب نیز هست. اثری است گردآوری شده (=Kardag)» (راشد محصل، در: دینکرد هفتم، ۱۳۸۹: ص ۱).

گردآوری دینکرد فراز و فرودهایی داشته و افراد مختلف در آن دست داشته‌اند (مشکور، ۱۳۲۵) و گویا آذر فرنبغ فرخزادان، موبد موبدان فارس در دوران مأمون عباسی آغازگر تدوین دینکرد بوده (رضی، ۱۳۶۰: ص ۱۳۵) و کار تدوین پس از آذر فرنبغ دچار آشفتگی می‌شود تا اینکه آذرباد امیدان که از موبدان فارس است آن را به سرانجام می‌رساند (ناتل خانلری، ۱۳۷۴: ص ۲۲۲). آذرباد امیدان، دینکرد را تألیفی مبتنی بر الهام دین مزدیسنا و «دینکرد هزار ذرک» به معنای «اعمال دینی در هزار فصل» نامیده و آن را چکیده متون دینی مقدس زرتشتی دانسته است (چرتی، ۱۳۹۵: ص ۳۳-۳۴).

اگر دینکرد را دانشنامه مزدیسنی می‌خوانند، بر تعریف آن به‌خصوص در مورد کتاب سوم این نکته افزوده می‌شود که «کتاب سوم دینکرد بازمانده‌هایی از ترجمه پهلوی بسیاری از بحث‌های ارسطویی و نیز همه سربخش‌های حکمت خسروانی (فلسفه اشراق) را گزارش می‌کند» (فضیلت، در: دینکرد سوم، ۱۳۸۴، ج ۲: ص ۱). این نگاه به دینکرد سوم به سبب قالب و مضمون آن است. دینکرد سوم ۴۲۰ کرده (فصل) دارد که بسیاری از کرده‌های آن به آموزه‌های دین بهی اختصاص یافته است. این کتاب با دوازده پاسخ کوتاه به پرسش‌های بدعت‌گذاران و شانزده پاسخ دیگر به سوال‌های یک شاگرد آغاز می‌شود. «ثنویت یکی از موضوعات اصلی این کتاب است که در فصول مختلف از آن بحث و در اثبات آن کوشش شده است» (تفضلی، ۱۳۷۶: ص ۱۳۲).

هدف عمده کتاب سوم، دفاع از آیین مزدایی در برابر آیین‌های دیگر و مجادله در برابر اسلام، مسیحیت، یهودیت و مانویت است؛ اما در این مجادلات خردمداری و بحث منطقی و استدلالی در اثبات ادعاها غالب است و روش‌های عقلانی تقدّم دارند. افزون بر آن، کرده‌های پرشماری از این کتاب به بحث‌های فلسفی درباره هستی، دسته‌بندی پدیده‌ها، اعتدال و مانند آن پرداخته‌اند. در کرده شصت، گفته می‌شود جان (روان) همه مردم بر آنها خداوندگاری دارد و در ادامه مراتب این جان، قوه خودآگاهی، نیروی یاد-که خواستار و یابنده دانش است-، نیروگان هوش و نیروگان خرد و کارکردهای آنها برشمرده می‌شوند (دینکرد سوم، ۱۳۸۱، ج ۱: ص ۱۰۱). در کرده ۵۷ بر میانه‌روی و اعتدال تأکید می‌شود و اینکه بنیاد خرد و دانائی آیین بهی بر میانه‌روی استوار است. افراط و تفریط، ستیز با دانایی و از این روی ستیز با دین شمرده می‌شوند (دینکرد سوم، ۱۳۸۱، ج ۱: ص ۹۸). ضرورت همراهی نظر و عمل و کاستی‌های ناهماهنگی آنها در کرده ۶۵ مورد بحث قرار گرفته است.

در بحث‌های هستی‌شناسانه دینکرد سوم و نیز در شیوه مباحثات دینی آن، به خوبی می‌توان ادبیات و استدلال‌های منطقی ارسطویی را دید. دلایل این امر را، باید در دوره و شرایط فکری نگاشته شدن متن و آشنائی مؤلفان با نوشته‌ها و افکار متفکران و فیلسوفان غیر ایرانی از جمله ارسطو جستجو کرد. دینکرد در سال‌های آغازین قرن سوم هجری قمری در دوران عباسی، تدوین شده است و گمان می‌رود تأثیر آرای ارسطویی که در آن دوران رو به گسترش بوده به این اثر هم راه یافته است. البته برخی برآنند که دینکرد و مؤلفان آن در آشنایی با آرای ارسطو و ترجمان آن در کتاب خود تقدم داشته‌اند؛ به این سبب که «واپسین تدوین و پرداخت دینکرد پیش از نخستین آشنایی‌های پراکنده ایرانیان و برخی اعراب-برای نمونه یعقوب اسحاق کندی- با فرزانش یونانی و در چکاد آن با فرزانش ارسطویی انجام پذیرفته است. مهم‌تر اینکه برابرگرینی و واژه‌سازی نویسندگان دینکرد، هنگام گزارش و ترجمه بحث‌های ارسطویی نشان می‌دهد تدوین‌کنندگان این کارنامه با ساخت و سیمای یونانی واژه روبه‌رو هستند... بود و باش

بحث‌های ارسطویی در کتاب سوم، بسی گوهرین، ریشه‌ای و دیرسال‌تر از گزارش‌های عربی و سریانی آن است» (فضیلت، در: دینکرد سوم، ۱۳۸۴، ج ۲: ص ۱ و ۲). به هر روی، اثر مباحث فلسفی-منطقی ارسطویی آن دوره در دین‌کرد و نسبت آن‌ها با حکمت خسروانی و فلسفه اشراقی موضوع بحث است و این کتاب از این منظر «شاید تنها کارنامه مانده از پیشینیان است که «اشارات و تنبیهات»ی فشرده و گذرا به سربخش‌های فرزانش خسروانی دارد. دین‌کرد و دین‌کردشناسی در جایگاه حلقه‌ای گران‌پایه در زنجیره شناخت اندیشه ایرانی بویژه دبستان اشراقی (پرتوشناسی هستی / حکمت الاشراق / فرزانش فروغ)، شاید بر دیگران پوشیده مانده است؛ اما ذرایه‌های کتاب آن همه هست که خواننده نکته‌یاب و ژرف‌نگر را به ارج فلسفی کتاب راه بنمایاند؛ با این همه این نامه سخت در پوشه خود رها شده است... (فضیلت، در: دینکرد سوم، ۱۳۸۴، ج ۲: ص ۱ و ۳).

به هر روی، به گونه‌ای متفاوت از دیگر نوشته‌های سیاسی اندرزی ایرانی، این بحث‌ها قالب امر و اندرز و پند دانا و شاه به مردم و شاهزاده را ندارد، بلکه در آنها می‌توان رد و خط استدلال و تبیین علی‌پدیده‌هایی چون آمد و شد و فراز و فرود حکومت و به‌سامانی ملک و ... را دید. بررسی ایران‌گرایی و سیاست در دینکرد سوم نیازمند بازخوانی دقیق‌تر این متن است.

۴- «ایران‌گرایی» و سیاست‌بایسته در دینکرد سوم

۴-۱- ایران‌گرایی در دینکرد سوم

ایران‌شهر و ایران به مثابه سرزمین مقدس مردمان نجیب‌زاده در بسیاری از متن‌های ایرانی مورد اشاره و تقدیس قرار گرفته است. بررسی این متن‌ها نشان می‌دهد ایرانیان از همان دوران واجد آگاهی ملی و شناخت از کیستی خود به مثابه ایرانی بوده‌اند. افزون بر جایگاه سیاست و مصلحت‌مُلك در همراهی با دین و دینیاران، می‌توان گواهی‌های پر ارجی از نوشته‌های ایرانی آورد و نشان داد که آن مَلك که مصلحت آن مورد تأکید بوده و به رموز و بایسته‌های سیاست‌ورزی آن پرداخته شده، ایران بوده است. به عبارت دیگر، نخبگان دین و سیاست‌اندیشان ایرانی در موقعیت‌های مختلف آگاهانه برای مصلحت ایران بزرگ و قدرتمندی مردم و شهریار آن، اندیشه‌پردازی و کُنشگری می‌کرده‌اند. از گزارش‌های تاریخی و متن‌ها و سندهای به جای مانده از این دوران چنین به نظر می‌رسد که بطن اندیشه و رویکرد سیاسی آنها، ایران‌گرایانه بوده دانست.

از آنچه در اوستا آمده (پورداد، ۲۵۶۳: ص ۲۵-۲۷) و نیز در سنگ‌نوشته‌های هخامنشی، برخی متن‌های کهن فارسی میانه (ماهیار نوایی، ۱۳۷۴) و گزارش‌های تاریخی غیرایرانیان (هردودت، ۱۳۸۹: ص ۷۸۵) و همچنین گواهی‌های فردوسی در شاهنامه چنین برمی‌آید که نه تنها ایرانیان از دوران کهن برخوردار از آگاهی ملی بوده‌اند؛ بلکه در برخی نوشته‌ها سرزمین خود و مردمان خود را برتر از دیگران می‌انگاشته‌اند که می‌توان آن را ایران‌گرایی نامید: «از دورترین روزهای تاریخ ایران، احساس ایران‌گرایی بسیار قوی است... ایران‌گرایی در ایران باستان از مرز یک آگاهی ملی، سخت تجاوز می‌کند و بدل به پرستش ایران و اعتقاد به برتری ایرانیان می‌گردد» (خالقی مطلق، ۱۳۹۷: ص ۱۹۸ و ۲۰۳). ایرانیان به‌ویژه ساسانیان از این اندیشه و گذشته ایران به‌ویژه از انگاره‌های دوران هخامنشی آگاهی داشته‌اند و آن را با ستایش می‌نگریسته‌اند (دریایی، ۱۳۸۲: ص ۶۳-۷۹).

از دینکرد و به طور خاص دینکرد سوم نیز با وجود آنکه در بنیان، متنی دینی است، می‌توان نمودهای ایران‌گرایی بسیاری را از جمله: ارج نهادن بر ایران‌شهر، عناصر استواری آن و نیز بایسته‌هایی که گوئی از زبان اندرزگویی دلبسته میهن پرداخته شده است، شاهد آورد.

کرده ۲۸ دینکرد سوم به طور ویژه به «بن‌پاره‌های خودی و بیگانه ایران‌شهر» اشاره کرده و سه عنصر خودی ایران‌شهر را «نژادگی و داد و (کهن) آیین دین مزدایی» می‌شمارد و می‌گوید بن‌پاره‌های بیگانه یا ضد ایران‌شهر، «به اندازه همه انواع خوی‌ها و کیش‌ها و آیین‌های انیرانی است»، و هرگاه ایران‌شهر بن‌پاره‌های خود - داد آریایی و (کهن) آیین دین مزدایی - را دارا باشد، «میهماندار مینوی نیک است؛ و هر آنچه از آن (مینوی) بد است از آن‌جا فرارنده خواهد شد؛ ایران‌شهر آراسته و ویراسته و پیراسته و پاک و زیبای و خوش‌بوی و لبالب از شادمانی می‌شود؛ درست بمانند اندامی که از راه همه‌گونه خورش (نیکوی) سامان‌دهنده اعتدال، به سلامت و (پایدار) رسیده باشد» (دینکرد سوم، ۱۳۸۱: ج ۱: ص ۵۳).

در مقابل آنچه ممکن است ایران‌شهر را ویران و آشفته‌کار کند، بیگانه و غیرایرانی است:

هرگاه بن‌پاره‌های بیگانه (فرمان برانند)، که اینان‌اند: همه سَرده‌های (= انواع) خویِ انیرانی و (بد) آیینی و کیشِ زَدار (مینو - ایران شهر) میهماندار مینوی بد است؛ و هر آنچه از آن (مینوی) نیک است از آن‌جا فرارنده خواهد شد؛ ایران‌شهر، آسیب دیده و آشفته‌کار و بدبخت و ریمَن و گندناک و زشت و آکنده از رنج می‌شود؛ درست بمانندِ اندامی که از راه همه‌گونه خورش، سخت نابسامان از گزافه خواری یا کم بود (= افراط و تفریط)، به (همه‌گونه) بیماری دچار آمده است (دینکرد سوم، ۱۳۸۱: ج ۱: ص ۵۳).

کرده ۲۹ دینکرد سوم، ایران‌شهر را «سر» می‌شمارد که تن و اندامِ راست و استوارساز آن دین و داد هستند و اگر ایران‌شهر سر است، داد و دین نیز به مثابه تن باید با آن سازگار باشند و اگر این همسویی و سازگاری رخ دهد، ایران‌شهر به نیکویی و شکوفائی می‌رسد:

درست به همان‌گونه که از داد و دین (دمساز با) ایران، زورمندی در شهریاری ایران‌شهر سربرآورد، به همان‌گونه نیز بر ایشان رستگاریِ سترگ و فراخی و رایی‌مندی (= اداره) اساس‌مند و هر آن سودی که به اینها در پیوسته است گسترده شد به مانند شهریاری آن ایرانیانی که شهریاری‌شان بر هفت کشور و نیز بر خُونیرس از خود ایرانیان بود: از هوشنگ و طهمورث و جم و فریدون (گرفته) تا دیگر نژادگانی از این شهریاران (دینکرد سوم، ۱۳۸۱: ج ۱: ص ۵۴-۵۵).

۵- بایسته‌های سیاست و قدرت مصلحت‌اندیش در دینکرد سوم

یکی از مباحث مهم و بنیادین قلمرو سیاست و حکمرانی که در اندیشه‌های سیاسی غرب و شرق، در سیاست‌نامه‌های کهن و همه نوشته‌های سیاسی اثرگذار مثل شهریار ماکیاولی و مانند آن مورد توجه زیادی بوده و هست، چگونگی کسب قدرت است. همان‌طور که ارسطو (ارسطو، ۱۳۹۳) و دیگران الگوهای متفاوت سیاست و حکمرانی را بر اساس نوع کسب و اعمال قدرت صورت‌بندی کرده‌اند و ماکیاولی شیوه‌های متفاوتی را برای کسب قدرت شهریار برشمرده است (ماکیاولی، ۱۳۶۶) در دینکرد سوم به «شیوه به‌دست آوردن شهریاری» و نیز روش‌ها و اسلوب‌های نیک و بایسته حکمرانی او پرداخته شده است. در کرده ۱۱۸ «درباره شیوه به‌دست آوردن شهریاری» چنین آمده است:

همانا شیوه‌ی آن مرد خواستار شهریاری در (زمینه‌ی) به‌دست آوردن شهریاری، بدین‌گونه است که برای خود (abar xwes) سپاهی از مردان یزدان‌روش را یکجا گرد آورد (= ham rasenidan)؛ (آنگاه است که) ایزدان به (یاری) وی (= مرد خواستار شهریاری) فرا می‌رسند. آن کسان از مردمان که در کار پشتیبانی شهریاری‌اند و امید بسیار بر آن مرد (= شهریار) بسته‌اند (به اندازه‌ی همان امید) چه بسیار بدی‌ها که از آنان بازداشته شود و بسیاری نیکی‌ها که بر ایشان کارآیندی خواهد داشت. در این (باره) اوستا این‌گونه (آموزش می‌دهد) (پیام مزدا اهورا) «درباره‌ی آن کسان که دارای سپاهی نیرومنداند و (تنها) شهریاری وی را خواهان‌اند (یعنی اگر خواهان این‌اند) که بر ایشان آن آسایش سترگ ماندگار شود و هر کمبودی گذشته - می‌باید بر وی بدی روا ندارند (و تا می‌توانند) نیکی بسیار در حق او کنند» (دینکرد سوم، ۱۳۸۴، ج ۲: ص ۱۳).

در کرده ۳۷، با تأکید بر استقلال رأی و خردمندی، شهریاری‌ها دسته‌بندی می‌شوند. شهریار مهتر کسی است که «در کار فرماندهی بر کشور، تنها با فرمان‌نامه‌های خود (xwad madayan) و بر بنیاد پرتو و فره و خود و هنر (سروری) خود بندگان را فرمانده است (توگویی، زیر دستان را) چونان ابزاری زیر فرمان خود دارد» (دینکرد سوم، ۱۳۸۱: ج ۱: ص ۶۶). مراتب بعدی کهتر شهریارانی هستند که چونان ابزاری از بندگان بارگاه فرمان می‌ستانند.

برترین شهریار طبق کرده ۱۷۹ شهریاری است که شهریاری‌اش بنیان شده بر «جم‌آیینی» و «ویشناسپ‌آیینی» باشد. شهریار جم‌آیین شهریاری است که «میان مردم به خورشید مانند‌ترین و از همه خوب‌چشم‌ترین و در برابر همه آفریدگان نیکو، نژاده‌ترین چونان جمشید جم است». ویشناسپ‌آیینی شهریار به آن است که مردمان را «دوست‌دارترین و پذیرنده‌ترین است» و از رهگذر این دوستی و پذیرش، دارنده ژرفانه‌ترین باورها است (دینکرد سوم، ۱۳۸۴، ج ۲: ص ۲۵۲).

در کرده ۹۸ هنرهای بایسته شهریار در سه بخش برشمرده شده‌اند: نخست آنهایی که شهریار در برخورد با توده مردم باید رعایت کند که عبارتند از: راست‌گفتاری، «نکویی را پاداش دادن و بدی را راندن؛ تا به میانجی این‌ها، تودگان (گراینده) به نکویی

و روی‌گردان از بدکاری شوند؛ باشد جهان از راه داد و کرفه‌کاری ویراسته گردد». دوم هنرهایی که شهریار در برخورد با ویژگیان باید داشته باشد و آن عبارت است از: «گزینش بخردانه و ویژگیان (در هر کاری) به گونه‌ای که تک‌تک ویژگیان بهره و پایه‌ای سزاوار (کاردانی خود) دریافت دارد...» و سوم، هنرهای شهریار «از بهر خویش» است و آن شامل پیروی از دستور دین، فروتنی و در طلب خوش‌نامی نیک و جاودانه بودن گفته، می‌شود (دینکرد سوم، ۱۳۸۱: ج ۱: ص ۱۸۰-۱۸۱).

در کرده ۱۳۳، بیست و یک فضیلت به مثابه «سودبرترین هنرها» بی که باید در شهریار باشد و اگر در شهریار باشد «نیکی آن‌ها بر تودگان بسی بیش‌تر خواهد رسید» برشمرده شده‌اند. بسیاری از این صفات و فضائل بر خردمداری استوار هستند از جمله: نیکو خردی، «رای استوار» یا ثبات رأی، بلندنظری، همکاری شهرنشینان و کشوربان، یاد کردن همیشگی شهریارِ گذرا، برازش هنرها، خلق نیکو داشتن، نیک‌خواهی و رحمت بر مردمان و بر بندگان که موجب فرمانبرداری مردم می‌شود، مهرورزی، نیک‌بخت‌خواهی، نیکوفرمانی (فرماندهی درست)، بازداشتن بیم از خود و از تک‌تک جهانیان، نواختن برکشیدن و نزدیک کردن نیکان (دینکرد سوم، ۱۳۸۴، ج ۲: ص ۷۱-۷۲).

۱-۵- خویشکاری‌های شهریار در راندن بدبختی

در اندیشه ایرانیان، آشه یا آرته نظم و آیینی فراگیر و حاکم بر همه جنبه‌های زندگی و جهان است و در چارچوب این سامان فراگیر و جهانی هرکس و هر پدیده و هر چیز شأن و جا و خویشکاری‌ای دارد. در این نظام، عدالت نه مساوات و برابری، بلکه هرکس در جای و جایگاه خود بودن است (رجایی، ۱۳۷۳: ص ۱۸-۲۱). در سیاست‌نامه‌های ایرانی شایسته‌سالاری و لیاقت داشتن هر مقام برای خویشکاری او اصلی بنیادین و جوهر داد و عدل و آن اساس مُلک شمرده می‌شود. هوشنگ پیشدادی در اندرزهای خود شاهی شاه را به انجام کارویژه‌های این مقام گروه می‌زند:

پادشاه پادشاه نیست تا نان از زراعت خود نخورد و میوه از باغ خود که درختانش را خود نشانده باشد نخورد و جامه از بافته‌های کارخانه‌های خود نپوشد و زنان از شهرهای خود نکاح نکند و بر چهار پایانی که از نتایج اسپان خود باشند سوار نشود. حکم این سخنان که مذکور شد و می‌شود راست نمی‌شود الا به تدبیر صواب و تدبیر صواب بهم نمی‌رسد الا به مشورت کردن و رأی زدن و مشورت کردن و رأی زدن باید که با وزیرانی مخلص ناصح باشد که ایشان لایق و سزاوار رتبه‌های وزارت که دارند، باشند (مسکویه رازی، ۲۵۳۵: ص ۲۵).

این خویشکاری‌ها و وظایف بایسته شاه را در دینکرد سوم به خوبی می‌توانیم ببینیم؛ در کرده ۴۶ درباره خویشکاری‌های (وظایف) شهریاران در راندن بدبختی، نیاز، تنگی، بیماری، ناخوشی و کاستی تا جای ممکن از مردمان سخن گفته شده است. این کرده مهم، افتادگی‌های زیادی دارد اما به خوبی خوانده می‌شود که نوشته همانگونه که از خویشکاری‌های شهریاران، بازداشتن انیران و دشمنان از دستیابی بر تخت شاهی و پیش‌گیری از هجوم دزدان از شهرها است، به همانگونه نیز از خویشکاری‌های آنان زدودن تهیدستی، تنگی، نیاز، ناخوشی و بیماری از مردمانی است که در دامنه شهریارِ شان زندگی می‌کنند. افزون بر این در نه بند مجزاً وظایف متعدّد بر عهده شهریاران گذاشته شده است مانند اینکه بر آنان واجب است که در کار تهیه و تقویت ابزار کار و کسب مردم چاره‌جویی کنند و بدبختی و بیماری را تا آنجا که چاره‌پذیر است از مردمان شهر بزایند. حتی از باقیمانده‌های این نوشته برمی‌آید که شهریار در برابر بیماران لاعلاج و افلیج، در برابر افرادی که به کار کاهلی کرده و دمدمی بوده‌اند و در برابر زنان از کار افتاده و کودکان نیز وظایف و مسئولیت‌هایی دارد. همچنین شهریار می‌باید:

بفرماید تا کارها بی‌عیب انجام گیرد؛ و همواره در کار پرس‌وجو و پژوهش باشد تا کارها بدرستی انجام شود و مهم‌تر از همه اینکه داد در شهرها گسترده گردد؛ که از راه داد است که کشور به آبادانی می‌رسد (تنها از این راه است که) بیماری‌های مسری و خشکی (وبا: نیز جذام) و بدبختی و نیاز از تودگان، سرتاسر، زوده خواهد شد. (و از بایاترین خویشکاری‌های شهریاران این است که) با (پراکندن) بوی خوش بر آتش و آب و زمین، برای پایش هوا (ای اطراف)، که فساد و تباهی از آن (= از نبود پایدگی آب و هوا) ترا برده می‌شود (= منتقل می‌شود)، بیماری‌های چرکین و خشکی و بدبختی و نیاز تودگان را- تا مبدا بُن‌انگیزی بیماری و ناخوشی مردم گردد- ریشه‌کن کند؛ و این شدنی نیست، مگر از راه پایدن آتش و آب و زمین (دینکرد سوم، ۱۳۸۱: ج ۱: ص ۷۸-۸۰).

در همین راستا، کرده ۵۴ که سخن از امکان فرجام رستگارانۀ مردم است، رستگاریِ شهریاران در گرو ساماندهی نظم و ترتیب و روش درست شهریاری بر گیهان قلمداد می‌شود (دینکرد سوم، ۱۳۸۱: ج ۱: ص ۹۵). راهبر و فرمانرو شهریاریِ نیکو، برابر کرده ۹۶، دانایی و راستی و نکویی است. نمود و آشکارگی چنین شهریاری «گسترده‌گی داد اندر جهان و آبادانی و شادمانی‌ایست که از آن برمی‌خیزد... مردم سزاوار مهتری در مهتری‌اند و کهتران به کهتری (خود) شایسته‌اند». در مقابل، فرمانرو شهریاری و پادشاهی بد، کژآگاهی و دروغ‌زنی و بدی است (دینکرد سوم، ۱۳۸۱: ج ۱: ص ۱۷۶). در کرده‌های دیگر هم بارها بر شایسته‌سالاری، عدالت و آبادگری به مثابه امری بایسته فرمانروائی به سامان سخن گفته می‌شود.

پیرامون شایسته‌سالاری، در کرده ۱۳۳ در ذیل فضیلت‌های شهریار، «فرمانروای نیک کاردیده برگماردن» از فضایل شاه ذکر شده و هوده و فایده آن آبادانی و بهره سزاوارانه همگان عنوان شده است: «زیرا به سبب بر (گماردن) کارفرمای نیک کاردیده بر جهانیان، تخصیص سزاوارانه بهره همگان می‌شود، (و از این رهگذار) آبادانی و نیکی و سود برآمده از کشوربانان فراچنگ می‌آید» (دینکرد سوم، ۱۳۸۴: ج ۲: ص ۷۱-۷۲). گویا نویسنده دینکرد، دیندار یا دینیاری سیاست‌اندیش و واقع‌گراست که نسبت کاردانی، آبادانی و سیاست را به‌خوبی دریافته و به مقام بنیادین شایسته‌سالاری که در عهد اردشیر (اردشیر بابکان، ۱۳۴۸: ص ۷۹-۸۱) و نامه تنسر (تنسر، ۱۳۵۴: ص ۶۶-۶۷) هم مورد تأکید بوده‌اند آگاه است. کرده سی‌ام مبنای فراتری و فروتری افراد را کاردانی و تجربه اندوخته سالیان می‌داند:

انواع فراتری و فروتری (مردان) بر بنیاد داشتن (یا نداشتن دو گونه) امتیاز، این‌هاست: نخست، سالخورده آراسته به (انواع) هنر است؛ و (یک گامه) فروتر از او، دو دیگر جوان آراسته به هنر است. روی هم رفته چرایی فراتری سالخورده‌ی هنرمند بر جوان هنرور در این است که مرد سالخورده، همراه با آراستگی به (انواع) هنر آزموده و استوار بر آزموده‌های خود است؛ و از راه آزمودگی‌هایش چه بسیار بدی‌ها را که سرکوب کرده است. ولی درباره جوان (باید گفت) به همراه آراستگی‌اش به (انواع) هنر، هنوز به آن فرساختگی هنروارانه که لازمه ی ادب مهتری است، نرسیده است. سدیگر، (یک گامه) فروتر از آن دو، جوان بی‌هنر است. و فروتر از (همه) اینان و واپسین‌ترین‌شان آن بی‌هنر رخت به سالخورده‌گی کشیده است. چرایی فراتری جوان بی‌هنر بر سالخورده تھی از هنر به سان فراگیر، در آن امیدواری‌ایست که جوان بی‌هنر برای رسیدن به به‌فرجام (آزموده) هنری دارد؛ که (در پایان راه) او را پرتوان با آموخته‌ها (و آزموده‌ها) یش می‌کند (دینکرد سوم، ۱۳۸۱: ج ۱: ص ۵۶).

رابطه دادگری، آبادانی مَلک و قدرت سیاسی و نظامی همچون زنجیره‌ای از عناصر و نیروهای به‌هم پیوسته در بسیاری از کتیبه‌ها (ویدن‌گرن، ۱۳۸۲: ص ۲۲۴)، متن‌های ایرانی و اندرزنامه‌های دینی (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۶۷: ص ۲۱۸-۲۲۰) و غیردینی (عنصرالمعالی، ۱۳۹۹: ص ۲۱۰-۲۱۸) مورد تأکید قرار گرفته‌اند و سرسلسله این زنجیره شکوفایی که وارونه آن ویرانی خواهد بود، داد و دادگری شهریار و حکمران است. در اندرزهای منوچهر خطاب به شهریاران آمده است: «در کار مردم بنگرید که نان و آبتان از مردم است. در میان مردم اگر داد بگسترید به آبادانی روی آرند و این باج را فرونی بخشند و روزی‌تان را فراوان کند، و اگر بر ایشان ستم کنید از آباد کردن روی بگردانند و بیشتر زمین را بی‌کار گذارند و این از باج بکاهد و روزی‌تان کاستی گیرد. پس با مردم به داد رفتار کنید» (مسکویه رازی، ۱۳۶۹: ص ۶۵). در همین چارچوب، در دینکرد سوم «داد» از عناصر نکویی کشورداری شمرده شده است:

[شهریاران ایران] هرگاه که ایشان دادگستری (ویژه نژادگان) را پذیرا شدند و به نکویی کشورداری کردند (یا نیز: پادشاه درستکار داشتند)، و از (دسته) پادشاهانی که پشت بر ستم‌کامگی دارند و بر بسته فریب و نبرد و کُشت و کشتار و چپاول‌اند نبودند، بلکه بی‌کُشت و کشتار و با دادگستری فرآراسته بر آنان (فرمان می‌راندند، ایرانیان) همه چیزشان رو به فرونی بود (دینکرد سوم، ۱۳۸۱: ج ۱: ص ۵۴-۵۵).

بنا به آنچه در کرده ۱۳۳ آمده، به سامانی کار جهان، بنیان نهاده‌شده بر داد است و داد «زاییده نیکو فرمانی‌های شهربانان است» و حاصل «بازگشادن آبرومندانۀ درگاه و نشست کشوری برپا کردن» آن است که «گناه‌گرایان را از گناه پشیمانی‌ها باشد و (راه ستم) ستم‌کامگان بر کسانی که آهنگ آبادانی دارند بسته خواهد ماند، ستم از ستم‌دیده جدائی گیرد؛ مردم شایسته به آزادی امیدوار

می‌شوند؛ شایسته‌سالاریِ کارفرمایان برای انجام شایسته کارها (جایگزین می‌شود)؛ درویشان پشتیبانی می‌شوند» (دینکرد سوم، ۱۳۸۴، ج ۲: ص ۷۱-۷۲).

کرده ۱۳۴ عناصر و ابزارهای شش‌گانه‌ای را معرفی می‌کند که همچون زنجیره پیش‌گفته، با همدیگر و به سامان بودن آنها کار شهریاری و حکمرانی به سامان می‌گردد. این شش مورد که در حقیقت نشانگان شش‌گانه آمشاسپند شهریور هستند عبارتند از: شهریار، دین، آموزش، زین‌ابزار، گنج (خزانه)، سپاه. هرگاه یکی از آنها نباشد و یا خللی در آن باشد، شهریاری نالاستوار می‌گردد. اگر شهریار نباشد، شهریاری بی‌نام، دین بی‌ارج، زین‌ابزار ناکارآمد، آموزش ناپیدا، انبار خزانه تهی، و سپاه پراکنده خواهد بود.

«اگر دین در میانه نباشد، فرمان‌های شهریار رستگاری بیار نمی‌آورد و زین‌ابزار آسیب دیده، آموزش در ستیز با خواست شایستگان، خزانه دچار کاست و افزود، سپاه به سبب فرمان‌نبرداری رام نشدنی خواهد بود. اگر که زین‌ابزار در میان نباشد، شهریار ترسیده از (یورش) انیران و (دین از تازش) از دین برگشته‌ها (= اشموغان) لرزان، و آموزش سوی برادر دروغینش، یعنی سستی و بی‌نظمی، و خزانه بی‌پشتوانه، و سپاه بی‌ساز و برگ خواهد بود. و اگر بخشودگی (آمزش) در کار نباشد، شهریار پُر دشمن و دین نکوهیده و زین‌ابزار (برای دور راندن) دشمنان بی‌ابزار، و خزانه به سبب اهمال‌کاری، به کار برده نشده و سپاه گراینده به جدایی از دستگاه شاهی خواهد بود. اگر که خزانه تهی باشد، شهریار تهی‌کیسه (بی‌بودجه) و دین نیازمند و زین‌ابزار شکسته و بخشودگی زورآروان بدکاره بی‌فرجام و سپاه بی‌ساز و نوا و بی‌زور خواهد بود. اگر سپاه در میان نباشد، شهریار بی‌فرمانبردار و دین بی‌پیرو و زین‌ابزار بدرد نخور و بخشودگی... و خزانه بی‌سود خواهد بود» (دینکرد سوم، ۱۳۸۴، ج ۲: ص ۷۸-۷۹).

در برابر بایسته‌های شهریاری به سامان، نابکاری‌های شهریاری ستم‌پیشه که باید از آنها دوری کرد هم در پاره‌ای از کرده‌های دینکرد سوم آمده است. بنا به کرده ۲۰۲، از جمله بدکرداری‌های شهریاری عبارتند از: واپس‌راندن آیین ایرانی و نیست انگاشتن فره و فروغ ایزدی، از کار انداختن سرایِ دادوری، آلودن آب‌ها، آزدن و کشتن بی‌آیین چهارپایان، رواج درهم و برهمی نژادها، ناپایداری مهر و پیمان، فرا دست کردن فرودستان و فرودست کردن نژادگان (دینکرد سوم، ۱۳۸۴، ج ۲: ص ۲۰۲). چه در خویشکاری‌های بایسته و چه در ذکر این ناشایستگی‌ها، آنچه بیش از همه به چشم می‌آید، ملاک بودن آبادانی و به سامانی کار مُلک و مردمان است. شهریار و حکمفرما باید که در همه حال دوستدار مردم و غمخوار آنان باشد. در کرده ۱۶۳ مردم‌دوستی و عشق ورزیدن به همه مردمان، «زرتشت‌وارترین خیم و خوی» گفته شده است؛ یعنی پسندیده‌ترین رفتار و بنیادین‌ترین وظیفه هر انسانی، مهرورزی به دیگران است. این مردم‌دوستی همگان را در برمی‌گیرد؛ هم کیشان و غیرآنان، ایرانیان و انیران، و دیگر مردمان به هر طبقه‌ای که باشند (دینکرد سوم، ۱۳۸۴، ج ۲: ص ۲۱۱-۲۱۲).

در همین چارچوب، کرده ۷۸ از قانون بخشایش سخن می‌گوید؛ قانونی جهانی که به ادبیات انسان‌دوستانه، عدالت‌طلب، و صلح‌جوی امروزی می‌ماند؛ طلب بیشترین خیر برای همگان و روا نداشتن آنچه بر خود نمی‌پسندی بر دیگران، با یا بی پرده جهل. قانونی که در سه فصل از زندگی انسان کاربرد و اثر دارد. اول، اکنون و در این جهان مادی با «پرهیز کردن از مرگ و درد برای هرکس؛ به همان گونه که از (ایجاد) زخم و درد برای خویشتن می‌پرهیزیم، در رفتار و کردار نیز انگیزای زخم و درد برای دیگران نشویم. می‌باید همه‌گونه آسانی و خشنودی را بر همگان روا داریم... می‌باید با هیچ‌کس پیمان نگسلیم». دوم، برای بعد از وانهادن پیکره‌مندی و جهان مینوی؛ سنجش اعمال هرکس بر اساس کردارش در وضعیت پیکره‌مندی؛ و سوم، قانون بخشایش در پایان زمان نوسازی جهان؛ فرجام نیک و رستگاری برای همه آفریدگان با سرکوب اهریمن، آزادگردانیدن روان تبه‌خویان از دوزخ و «هیچ‌یک از آفریده‌های خود را رستگار نشده به خود وامگذارند» (دینکرد سوم، ۱۳۸۱، ج ۱: ص ۱۳۸-۱۳۹).

در نهایت، این مباحث و مبانی فکری در حوزه سیاست، حکمرانی و الزامات حفظ قدرت و شوکت کشور را در بخش‌ها و کرده‌های زیاد دیگری از دینکرد سوم می‌توان نشان داد. از جمله در کرده شصت درباره خداوندگاری مردم و روش تربیت آن، در کرده ۱۳۳ در سود پادشاه بافضیلت، در کرده‌های ۱۳۴، ۱۷۹ و ۲۷۳ در ضرورت پادشاهی، در کرده ۱۲۹ درباره آنچه که مینوی ناپاک را به سختی به ستیز وامی‌دارد، کرده ۳۴۹ در دیرپائی مادی پادشاهی با دین مزدایی و در کوتاهی زمان سپری شده در بدعت و در کرده ۱۹۲ درباره چهار نوع ابزاری که اورمزد آفرید که دو ابزار روحانیت و اشرافیت نیک و دو دیگر ستم و زور هستند بحث شده است. کرده ۱۷۴ به آزادی عمل و اختیار می‌پردازد (دینکرد سوم، ۱۳۸۱، ج ۱: ص ۱۲۲-۱۲۳).

نتیجه‌گیری

ملاحظات ما در این پژوهش نشان می‌دهد یکی از پایه‌های فهم سیاست ایران پیش از اسلام را باید در متن‌های دینی دید. دین و سیاست، دین‌مردان و سیاست‌مداران و نوشته‌های دینی و سیاسی همزمان تعیین‌کنندهٔ سیاست و امور اجتماعی و حکمرانی بوده‌اند و در این تعیین‌کنندگی و نقش‌آفرینی باهم و جدا از هم و گاه با رویکردها و خواست‌ها و غایات دور از هم کار کرده‌اند و اندیشیده‌اند. رابطهٔ آنها در سیاست‌اندیشی و به‌ویژه نگاه به سیاست در چارچوب مصالح ایران به مثابه واحدی سیاسی، جغرافیایی و فرهنگی، پیچیده و دارای دقایقی ظریف است. برای شناخت این دقایق باید متن‌های زردشتی اعم از آنها که سیاسی شمرده می‌شوند و آنها که اندرزنامه‌های دینی صرف قلمداد می‌گردند را بشناسیم. در این تحقیق با این نگاه دینکرد سوم را در چارچوب آرای ماکیاولی و انگاره‌های بنیادین او درباره مصلحت، قدرت، ملی‌گرایی و سیاست بررسی کردیم.

برکنار از مطالب کلامی و اصول آیین بهی، شمار زیادی از کرده‌ها و موضوعات دین‌کرد، سیاسی و مربوط به حکمت عملی و مقولات آن هستند. بن‌مایه‌های خودی و بیگانۀ ایرانشهر، رابطهٔ دین و سیاست، طبقات اجتماعی، آیین شهریاری و فرمانفرمایی و ... در این کتاب مورد بحث هستند. دینکرد سوم گواهی‌های روشنی در ایران‌گرایی و ایران‌دوستی و آگاهی ملی ایرانیان در بطن و متن هویت دینی و متون دینی آنان بدست می‌دهد. در پسِ دغدغه‌های زردشتی‌گرایانۀ نویسندگان اثر، همواره ایران‌شهر محل توجه است، امنیت، شکوه، آبادی و بهروزی آن. در دینکرد سوم آگاهی ملی، آگاهی از هویت ایرانی و ارج نهادن به آن به‌خوبی آشکار است.

در راستای این ایران‌گرایی، سیاست و سامان سیاسی شایسته نیز تعریف و عناصر و دقایق آن در دینکرد به بیان آمده است؛ بیانی که اندرزی و همزمان در تمایز از اندرزنامه‌های ایرانی، واجد رگه‌های استدلالی قوی است. در دینکرد سوم، شهریارِ بایستۀ ایران‌شهر و مردمِ آن، شهریاری دادگر، دیندار، آبادگر، مردم‌دار و خردگراست. این صفاتِ شهریار شایسته، در چارچوب نگاه واقع‌گرایانه به سیاست، مصلحت‌اندیشی، خردگرایی و ایران‌گرایی دینکرد در پرداخت سیاست است. دینکرد، سیاسی و ایران‌گراست.

منابع

- آذرفرنبغ پسر فرخزاد، آذرباد پسر امید (۱۳۸۶)، کتاب پنجم دینکرد، ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی، تهران: معین.
- آذرفرنبغ پسر فرخزاد، آذرباد پسر امید (۱۳۸۱)، دینکرد: کتاب سوم دفتر یکم، آراستاری، آوانویسی، یادداشت‌ها و ترجمه فریدون فضیلت، تهران: فرهنگ دهخدا.
- آذرفرنبغ پسر فرخزاد، آذرباد پسر امید (۱۳۸۴)، دینکرد: کتاب سوم دفتر دوم، آراستاری، آوانویسی، یادداشت‌ها و ترجمه فریدون فضیلت، تهران: مهر آیین.
- آذرفرنبغ پسر فرخزاد، آذرباد پسر امید (۱۳۸۹)، دینکرد هفتم، ترجمه محمدتقی راشد محصل، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- آذرفرنبغ پسر فرخزاد، آذرباد پسر امید (۱۳۹۲)، کتاب ششم دینکرد، ترجمه فرشته آهنگری، تهران: صبا.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة‌الله (۱۳۶۷)، *جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه*، ترجمه و تحشیه محمود مهدوی دامغانی، ج ۷، تهران: نی.
- اردشیر بابکان (۱۳۴۸)، عهد اردشیر، ترجمه محمدعلی امام شوشتری، تهران: انجمن آثار ملی.
- ارسطو (۱۳۹۳)، سیاست، ترجمه حمید عنایت، ج ۷، تهران: امیرکبیر.
- پورجواد، نصرالله (۱۳۹۸)، «خطر اشموعی: شرح بند ۱۲۸ از دینکرد ششم»، *بخارا*، شماره ۱۳۴، صص ۲۵-۴۰.
- تفضلی، احمد (۱۳۷۶)، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، تهران: سخن.
- تنسر (۱۳۵۴)، نامه تنسر به گشنسپ، به تصحیح مجتبی مینوی ج ۲، تهران: انتشارات خوارزمی.
- چرتی، کارلوجی (۱۳۹۵)، ادبیات پهلوی، ترجمه پانته‌آ ثریا، تهران: فرزانه.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۹۷)، سخن‌های دیرینه، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.
- دریایی تورج (۱۳۸۲)، «تاریخ ملی یا تاریخ کیانی؟ سرشت تاریخ‌نگاری زرتشتی در دوره ساسانی»، *تاریخ و فرهنگ ساسانی*، ترجمه مهرداد قدرت دیزچی، تهران: ققنوس.
- رجایی، فرهنگ (۱۳۷۳)، *معرکه جهان‌بینی‌ها*، تهران: انتشارات احیاء کتاب.
- رضایی راد محمد (۱۳۸۹)، مبانی اندیشه سیاسی در خرد مزدایی، تهران: طرح نو.
- رضی، هاشم (۱۳۶۳)، *اوستا*، تهران: فروهر.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۸۷)، جدال قدیم و جدید: از نوزایش تا انقلاب فرانسه، تهران: ثالث.
- عنصرالمعالی، کیکاوس بن اسکندر (۱۳۹۹)، قابوس‌نامه، تصحیح سعید نفیسی، تهران: فردوس.
- کلوسکو، جورج (۱۳۹۱)، تاریخ فلسفه سیاسی از ماکیاولی تا منتسکیو، تهران: نی.
- کندی ادی، سموئیل (۱۳۸۱)، آئین شهریار در شرق، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: علمی و فرهنگی.
- ماکیاولی، نیکولو (۱۳۶۶)، شهریار، ترجمه داریوش آشوری، تهران: پرواز.
- ماکیاولی، نیکولو (۱۳۸۸)، *گفتارها*، ترجمه محمدحسن لطفی، تهران: خوارزمی.
- مجتبایی، فتح‌الله (۱۴۰۲)، شهر زیبای افلاطون و شهریار آرمانی در ایران باستان، ج ۲، تهران: هرمس.
- مسکویه رازی، ابوعلی (۱۳۶۹)، *تجارب‌الامم*، ترجمه ابوالقاسم امامی، ج ۱، انتشارات سروش.
- مسکویه رازی، ابوعلی (۲۵۳۵)، *جاودان خرد*، ترجمه تقی‌الدین محمد شوشتری، به اهتمام بهروز ثروتیان، تهران: انتشارات موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل کانادا (مونترال، شعبه تهران).
- مسگر، علی اکبر، سلمانی گواری، ابوالفضل، امیری دهنوی، صادق (۱۴۰۰)، «الهیات سیاسی در سده‌های نخست اسلامی؛ بازنمایی فرجام شناختی متون زردشتی از فتح ایران شهر، منظر: دینکرد»، *ادیان و عرفان*، سال ۵۴، شماره ۲، صص ۴۰۵-۴۲۴.

مشکور، محمدجواد (۱۳۶۳)، گفتاری درباره دینکرد؛ مشتمل بر شرح بخش‌های دینکرد، تاریخ اوستا و ادبیات دینی پهلوی، تهران: اسپند، ۱۳۲۵.

منتظری، سید سعید رضا؛ نظری، محمدرضا (۱۳۹۲)، «رهیافتی به اخلاق فضیلت در دینکرد ششم»، پژوهش‌های ایران‌شناسی، دوره ۳، شماره ۲، صفحه ۱۱۳-۱۳۱. (DOI): 10.22059/JIS.2014.51701

ناتل‌خانلری، پرویز (۱۳۷۴)، تاریخ زبان فارسی، ج ۱، چ ۵، تهران: سیمرغ.

هرودوت (۱۳۸۹)، تاریخ هرودوت، ج ۲، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات اساطیر.

ویدن‌گرن، گئو (۱۳۸۲)، جهان معنوی ایرانی از آغاز تا اسلام، ترجمه محمود کندری، تهران: میترا.

یشت‌ها (۲۵۳۶)، گزارش پورداد، به کوشش بهرام فره‌وشی، ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

References

1. Ardeshir Babkan (1969), Ahd e Ardeshir, translated by Mohammad Ali Imam Shoushtari, Tehran: Association of National Artifacts. [In Persian]
2. Aristotle (2013), Politics, translated by Hamid Enayat, Ch. 7, Tehran: Amirkabir. [In Persian]
3. Azar Farnabagh son of Farrokhzad, Azarbad son of Omid (2002), The third book of Denkard: Part I, translated by Feridon Fazilat, Tehran: Farhang e Dehkhoda. [In Persian]
4. Azar Farnabagh son of Farrokhzad, Azarbad son of Omid (2007), the fifth book of Denkard, translated by Jale Amoozgar and Ahmad Tafazoli, Tehran: Moin. [In Persian]
5. Azar faranbagh son of Farrokhzad, Azarbad son of Omid (2013), the sixth book of Denkard, translated by Fereshte Ahangari, Tehran: Saba. [In Persian]
6. Azar Farnabagh son of Farrokhzad, Azarbad son of Omid (2010), The seventh book of Denkard, translated by Mohammad Taqi Rashed Mohassel, Tehran: Institute of Human Sciences and Cultural Studies. [In Persian]
7. Azar Farnbagh son of Farrokhzad, Azarbad son of Omid (2005), The third book of Denkard: Part II, translated by Feridon Fazilat, Tehran: Mehr Aein. [In Persian]
8. Cereti, Carlo G. (2015), La letteratura Pahlavi, translated by Panthea Soraya, Tehran: Farzan. [In Persian]
9. Daryaei Toraj (2003), "National history or eternal history? The nature of Zoroastrian historiography in the Sassanid period", Sassanid history and culture, translated by Mehrdad Qadrat Dizchi, Tehran: Qaqnoos. [In Persian]
10. Herodotus (2010), Histories, Vol. 2, translated by Morteza Saeqebfar, Tehran: Asateer Publications. [In Persian]
11. Ibn Abi al-Hadid, Abdul Hamid bin Hebatollah (1988), The manifestation of history in the description of Nahj al-Balagha, translated and edited by Mahmoud Mahdavi Damghani, vol. 7, Tehran: Ney. [In Persian]
12. Kennedy Eddy, Samuel (2001), The king is dead, translated by Fereydoun Badrei, Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]
13. Khaleghi Motlaq, Jalal (2017), Sokhanhay e Dirineh, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Publications. [In Persian]
14. Klosko, George (2012), History of Political Theory: from Machiavelli to Montesquieu, translated by Khashaayar Deyhimi, Tehran: Ney. [In Persian]
15. Machiavelli, Niccolò (1987), The Prince, translated by Dariush Ashuri, Tehran: Faraz. [In Persian]
16. Machiavelli, Niccolo (2009), Speeches, translated by Mohammad Hasan Lotfi, Tehran: Kharazmi. [In Persian]
17. Mashkoor, Mohammad Javad (1983), speech about religion; Including the description of the sections of Denkard, Avesta history and Pahlavi religious literature, Tehran: Espand, 1325. [In Persian]
18. Mesgar, Ali Akbar, Salmani Gowari, Abolfazl, Amiri Dehnoui, Sadeq (2021), "Political Theology in the First Islamic Centuries; Representation of the cognitive end of Zoroastrian texts

- from the conquest of Iran city, perspective: Denkart", Adyan o Erfan, year 54, number 2, pp. 405-424. [In Persian]
19. Meskawayh Razi, Abu Ali (2015), Javdan Kherad, translated by Taghioddin Mohammad Shoushtari, Tehran: Publications of the Institute of Islamic Studies of McGill University, Canada (Montreal, Tehran branch). [In Persian]
 20. Miskaweh Razi, Abu Ali (1990), Tajareb al omam, translated by Abulqasim Emami, Vol. 1, Soroush Publications. [In Persian]
 21. Mojtabaei, Fathollah (2023), Plato's beautiful city and the Ideal kingdom in ancient Iran, Ch2, Tehran: Hermes. [In Persian]
 22. Montazeri, Seyyed Saeed Reza; Nazari, Mohammadreza (2012), "An Approach to Virtue Ethics in the Sixth Denkart", Iranian Studies, Volume 3, Number 2, Pages 113-131. (DOI): 10.22059/IIS.2014.51701 [In Persian]
 23. Natelkhanlari, Parviz (1995), History of the Persian language, Vol. 1, Ch. 5, Tehran: Simorgh. [In Persian]
 24. Onso al-Maali, Keykavoos ibin Iskandar (2019), Ghaboosnameh, edited by Saeed Nafisi, Tehran: Ferdous. [In Persian]
 25. Porjavadi, Nasrollah (2018), "The danger of Ashmughi; Commentary on paragraph 128 of Denkart VI", Bokhara, No. 134, pp. 25-40. [In Persian]
 26. Rajaei, Farhang (1994), Marekeh Jahanbiniha, Tehran: Ehya e Kitab Publications. [In Persian]
 27. Razi, Hashem (1984), Avesta, Tehran: Farvavar. [In Persian]
 28. Rezaei Rad Mohammad (2009), The Basics of Political Thought in Kherad-Mazdaei, Tehran: Tarh e now. [In Persian]
 29. Tabatabayi, Seyedjavad (2007), old and new conflicts: from infancy to the French revolution, Tehran, Sales. [In Persian]
 30. Tafzoli, Ahmad (1997), history of Iranian literature before Islam, by the efforts of Jale Amouzgar, Tehran: Sokhan. [In Persian]
 31. Tansar (1975), Tansar's letter to Goshnasp, corrected by Mojtaba Minavi Ch2, Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]
 32. Widengren, Geo (2012), Iranische Geisteswel, translated by Mahmoud Kondori, Tehran: Mitra. [In Persian]
 33. Yashtha (1977), Poordawood's report, Vol. 1, Tehran: Tehran University Press. [In Persian]